

Szerkesztette:
Bács Tamás – Dezső Tamás – Vér Ádám

AEGYPTIACA ET ASSYRIACA

TANULMÁNYOK AZ EÖTVÖS LORÁND TUDOMÁNYEGYETEM
ÓKORTUDOMÁNYI INTÉZETÉBŐL

ELTE EÖTVÖS KIADÓ
EÖTVÖS LORÁND TUDOMÁNYEGYETEM

AEGYPTIACA ET ASSYRIACA

TANULMÁNYOK AZ EÖTVÖS LORÁND TUDOMÁNYEGYETEM
ÓKORTUDOMÁNYI INTÉZETÉBŐL

Antiqua et Orientalia 5

Monographs of the Institute of Ancient Studies, Faculty of Humanities,
Eötvös Loránd University, Budapest

AEGYPTIACA ET ASSYRIACA

TANULMÁNYOK AZ EÖTVÖS LORÁND
TUDOMÁNYEGYETEM ÓKORTUDOMÁNYI INTÉZETÉBŐL

Szerkesztette:
Bács Tamás – Dezső Tamás – Vér Ádám

© Szerzők, 2015

© Szerkesztők, 2015

ISBN 978 963 284 633 0

ISSN 2063 1634

www.eotvoskiado.hu

Felelős kiadó: az ELTE Bölcsészettudományi Kar dékánja
Felelős szerkesztő: Pál Dániel Levente
Kiadói szerkesztő: Gaborják Ádám
Tipográfia: Anders Tibor
Borítóterv: Csele Kmotrik Ildikó
Nyomda: Multiszolg Bt.

TARTALOM

EGYIPTOM	7
Kétnyelvűség és írástudatlanság – Grafikai és helyesírási hibák a gebel el-silsile-i görög és démotikus feliratokban	9
<i>Almásy Adrienn</i>	
A figurális osztrakonok kérdéséhez	15
<i>Bács Tamás</i>	
A királyi pohárnokok szerepe a 18. dinasztia első felében	29
<i>Bartos Fruzsina</i>	
Maszaharta építési tevékenysége Thébában	37
<i>Dembitz Gabriella</i>	
Reliefdíszes kőtálcák a görög-római kori Egyiptomból.....	47
<i>Endreffy Kata</i>	
Az egyiptománia jelensége az újkori Magyarországon, avagy hogyan kerül piramis egy Esterházy kastélyparkba?	59
<i>Feró Eszter</i>	
A kaposvári Szivárvány Mozi – A húszas évek egyiptomi stílusú mozijainak hazai példája	77
<i>Fullér Andrea</i>	
„A műfordítás alkotás és nem másolás”, avagy a koptok és a fordítás	93
<i>Hasznos Andrea</i>	
Égbe vezető lépcsők az egyiptomi Királyok Völgye újbirodalmi királysírjaiban – A felső pilléres csarnok vallásos szimbolikája	101
<i>Irsay-Nagy Balázs</i>	
Egy óegyiptomi isten karakterének kibontakozása – ‘Ha’ a Piramisszövegek és a Koporsószövegek néhány mondásában	127
<i>Jasper Kata</i>	
A teljes holdciklus ábrázolásai a görög-római kori templomokban – Az edfui pronaosz nyugati és keleti fala	143
<i>Priskin Gyula</i>	
Egyiptom és Iónia a szaiszi kor végén – Kitekintés Thébából	161
<i>Schreiber Gábor</i>	
Gyöketimológiák az óegyiptomiban.....	171
<i>Takács Gábor</i>	
Exkluzív tudás és <i>decorum</i> az abüdoszi sztéléken.....	185
<i>Végh Zsuzsanna</i>	

MEZOPOTÁMIA	199
Az asszír hadsereg gazdasági és társadalmi háttere	201
<i>Dezső Tamás</i>	
A nagyméretű óbabilóni magánháztartások mint termelési és elosztási egységek.....	213
<i>Kalla Gábor</i>	
A sumer összetett igék mint idiómák	229
<i>Tanos Bálint</i>	
Csatornák, nevek és kopulás vonatkozó mellékmondatok a sumerben	245
<i>Zólyomi Gábor</i>	

A NAGYMÉRETŰ ÓBABILÓNI MAGÁNHÁZTARTÁSOK MINT TERMELÉSI ÉS ELOSZTÁSI EGYSÉGEK

Kalla Gábor

Bevezetés

E tanulmány szándéka szerint egy új megközelítés lehetőségeit mutatja be, kevésbé végleges eredményeket. A fő cél a nagyméretű óbabilóni magánháztartások gazdasági és társadalmi jelentőségének kiemelése, és a korábbi kutatások statikusabb elképzelései helyett egy hálózati alapú modell (*network based modell*) kidolgozásának előkészítése, amely elsősorban az egyes gazdasági és társadalmi egységek közötti interakcióra összpontosít.

A mezopotámiai gazdaságtörténet problémái

A mezopotámiai gazdaságtörténet egyike a legnehezebb kutatási területeknek, ugyanakkor óriási, még alig kiaknázott lehetőségekkel rendelkezik az általános gazdaságtörténetek számára is,¹ hiszen ez a térség adja a legkorábbi és a legnagyobb számú gazdasági jellegű forráscsoportot. E kiaknázatlanság az ékírással írt szövegek igen sajátos, ellentmondásos helyzetéből fakad. Ugyan a legkisebb tranzakciókat is megőrző dokumentumok több száz ezres tömege áll rendelkezésünkre, hiányoznak azonban az olyan szélesebb összefüggéseket is felvillantó források, melyek alapján egységes képet kaphatnánk a gazdaság egészéről. Nem rendelkezünk mezopotámiai Aristotelésszel, ez a fajta írásbeliség nem termelt ki elméleti műveket. Így gyakran nem tudjuk egyértelműen meghatározni az egyes ügyletek kontextusát, sokszor nem világosak a szak kifejezések, számtalan esetben nem határozható meg, pontosan milyen társadalmi pozíciót foglaltak el a szerződő felek.

Emellett az assziriológia sem könnyíti meg a betekintést az eredményekbe, általában sajátos ezoterikus terület marad a kívülállók számára, akik nem tanultak ékírást. A szövegkiadások legtöbbször nem tartalmazzak fordítást vagy tartalmi kommentárt, legfeljebb filológiai, így sokszor csak az adott szövegcsoporthoz és időszakhoz járatos kutatók tudják felhasználni az általuk nyújtott információt. Ezen a nagy áttekintések, a szakmailag mégoly alapos összefoglalások

¹ Lásd pl. VAN DE MIEROOP 2004, 62.

sem segítenek, hiszen új szempontú gondolatok csak eredeti szövegek tömegének tanulmányozása révén jöhetnek létre.

Mindez persze nem jelenti azt, hogy az assziriológusok ne foglalkoznának gazdaságtörténettel, bár e terület sokáig visszaszorult más témák, így az irodalomtörténet mögött. Sőt a forrásanyag jellege, a jogi és adminisztratív szövegek nagy száma, miatt ez az egyik legfontosabb területe az ékírás kutatásnak. A terület diskurzusára mindig is a kétarcúság volt a jellemző, ez pedig eltérő kutatói attitűdökből táplálkozott, illetve táplálkozik. Az egyik oldalon áll a pragmatikus megközelítés, amely a szövegek elsődleges kiadásán, feldolgozásán és az egyes kifejezések megértésén fáradozik, a másik oldalon pedig ott áll a nagy elméleti keretek kialakítása, a teljes körű értelmezésre való törekvés. A két megközelítés összhangba hozása, és közös keretek közé illesztése az egyik legfontosabb feladat.²

A háztartások jelentősége és elemzésük lehetőségei

Az utóbbi másfél évtizedben legalábbis részben új megközelítések pezsdítették fel a korábbi, formalista–szubsztantivista szembenálláson alapuló diskurzust.³ David J. Schloen nagy ívű monográfiája⁴ a Max Weber féle patrimonializmus elképzelés⁵ felújításával a patriarchális házközösséget állította a korai társadalmak és gazdasági rendszerek középpontjába (PHM = *patrimonial household modell*). A megközelítés létjogosultságát erősíti szerinte, hogy megegyezik az ókori társadalmak saját szimbólumrendszerével, különös tekintettel a rokonsági szimbolikára.⁶ A korai nála az ún. preaxiális kort,⁷ gyakorlatilag a bronzkort, azaz a Kr. e. 3–2. évezredet jelenti. Az újrafogalmazott patrimonális háztartási modell fel kívánja oldani a korábbi kétszektoros (álami/templomi vs. magán) társadalmi-gazdasági modellt.

A patrimonializmus Max Weber eredeti megfogalmazásában a következő: „A patriarchális struktúra lényege szerint nem egy dologi „cél” kötelező szolgálatán és elvont normákkal szembeni engedelmességen alapul, hanem éppen ellenkezőleg: a tiszteleten, vagyis szigorú személyi viszonyokon. Gyökere abban az autoritatív pozícióban rejlik, amelyet a ház ura élvez a házhoz tartozók közösségén belül.” Továbbá: „A bürokratikus uralomban világosan lefektetett norma legitimálja a hatalom tényleges gyakorlásának konkrét parancsait. A patriarchális uralomban viszont a személyes alávetettség biztosítja az úr által bevezetett rendszabályok legitimitását, és csupán az úri hatalom tényét és korlátait kell „normákból” eredeztetni – de nem lefektetett normákból, hanem olyanokból, amelyeket a tradíció szentesít.”⁸ A patrimonializmus Max Weber szerint tehát alapvetően egy olyan uralmi forma, melynek vázát az egyes

² Az ezzel kapcsolatos nehézségeket jól jelzi Anne Goddeeris (GODDEERIS 2002) átfogó munkája, melyben a szövegeket csak korlátozottan sikerült a bemutatott elméleti kereteknek megfelelően elemezni.

³ A korábbi megközelítések jó összefoglalása VAN DE MIEROOP 2004.

⁴ SCHLOEN 2001.

⁵ Ld. WEBER 1979 [1922], 357–428, WEBER 1992 [1922], 57–90.

⁶ SCHLOEN 2001, 255–316.

⁷ Az 1949-ben Karl Jaspers által megfogalmazott axiális kor elméletet Schmucl Eisenstadt munkássága tette újra népszerűvé. Eszerint a Kr. e. 800 és Kr. e. 200 közötti időszak volt szellemi értelemben az emberiség egyik legfontosabb fordulópontja, amely a tradicionális uralom helyett a legális-rationális uralmi formák megjelenését, és bürokratikusabb igazgatási formákat jelentette. Az ez előtti időszakra, a preaxiális korra szerinte leginkább a patrimonializmus jellemző. Lásd EISENSTADT 1986.

⁸ WEBER 1979 [1922], 357

háztartások hierarchiája képezi, és a hatalmat ezek vezetői birtokolják. A hatalom mértéke a háztartás jelentőségétől függ. A hatalom infrastruktúráját az önellátásra törekvő, gazdasági egységként működő házközösségek szolgáltatják, melyek működésének lényege nem a haszonszerzés, hanem az úr szükségleteinek fedezése, ezt nevezi ő „vagyonhasznosításnak”, az ilyen kiterjedt háztartást pedig *oikos*-nak (görög: ház, háztartás). Az *oikos* sokféle terméket állít elő, mezőgazdasági mellett ipariakat is. Külső kapcsolatokat csak olyan nyersanyagok és javak beszerzésére folytat, melyeket nem tud önmaga előállítani. Már Max Weber is felhívta a figyelmet arra, hogy az autarchikus „vagyonhasznosítás” („*Vermögensnutzung*”; idézőjel M. W.) és a haszonra törekvő „tőkeértékesítés” („*Kapitalverwertung*”) között számtalan átmeneti forma lehetséges.⁹

Mindebből is kiderül, hogy a David J. Schloen által a bronzkori gazdaság és társadalomtörténet legfőbb magyarázataként használt patrimoniális háztartás modell (PHM) szemléletében ugyan szubsztantivista, de nem zárja ki a formalista megközelítés haszonra törekvő gazdasági magatartását, csak bizonyos korlátok között fogadja el annak érvényességét.

David J. Schloen monográfiáját számos kritika érte főleg amiatt, hogy a PHM-et a „preaxiális korban” univerzálisan érvényesnek tekintette,¹⁰ és a piac szerepét alulértékelté,¹¹ ugyanakkor műve számos alapvetően fontos megfigyelést tartalmaz. Véleményem szerint egyik legfontosabb érdeme, hogy az assziriológia kutatások középpontjába állította a háztartásokat. Ugyan ezek jelentőségét Ignace J. Gelb 1979-ben egy tanulmányban¹² tárgyalta, ennek az alapvető jelentőségű műnek azonban sokáig nem volt igazán hatása, az ilyen típusú kutatások csak az utolsó másfél évtizedben élénkültek fel, párhuzamosan és részben összefüggésben a háztartások régészete problémakörével.¹³ Ignace J. Gelb ebben a művében világossá tette, hogy a különböző méretű háztartások képezték a korai Mezopotámia alapvető gazdasági és társadalmi egységét, és két típusát különböztette meg: az intézményi háztartásokat (*public household*) és a magán háztartásokat (*private household*). Az előbbibe sorolta a templomot, a palotát, valamint a hivatalnokok háztartásait a másodikba a családi magán-, illetve az egyéni háztartásokat.¹⁴ A kiváló részletelemzéseken és megfigyeléseken túl itt a legnagyobb probléma a kétszektáros modell statikus alkalmazása, bár nyilvánvalóan számára is világos, sőt ki is emeli, hogy a legnagyobb földbirtokokkal rendelkező elit tagjai egyben hivatalnokok is voltak. Ez nem meglepő, hiszen az *oikos*-gazdaság lényege, hogy a magáncélú és a hivatali célú tulajdon nem válik el egymástól.¹⁵

Az utóbbi időben a legtöbb átfogó gazdaságtörténeti elemzés az óbabilóni korban a palota, illetve templom és az adók beszedésére valamint a vagyonuk (föld, állat) működtetésére közbeiktatott „vállalkozók” (*entrepreneurs*) fontos szerepét emeli ki.¹⁶ (Érdekes módon ezeknek az ún.

⁹ WEBER 1992 [1922], 87–90.

¹⁰ Lásd pl. FLEMING 2002; MCCREERY 2004.

¹¹ MONROE 2002.

¹² GELB 1979.

¹³ A háztartásrégészetről összefoglalóan irodalommal lásd KALLA 2011.

¹⁴ GELB 1979, 4–11. Egy másik nagy hatású, de marxista megközelítésű assziriológus, Igor Mikhailovich Diakonoff kétszektáros elképzelésében a tulajdon felől közelítette meg a kérdést, és az intézményi tulajdonnal a magántulajdon helyett a közösségi földtulajdont állította szembe. Lásd pl. DIAKONOFF 1982. A közösségi tulajdon véleményem szerint az óbabilóni korban csak átmeneti forma volt, például az adókötelezettségeket a jogos utód nélkül elhunyt személyek esetében a település közösségének kellett megfizetnie, de ennek fejében rá szállt az ingatlanvagyon. Ezt ezért értékesítették, ahol az eladó a település és a város „vénei” (*ālum u šībūt ālim*) voltak (Ilyen esetekhez lásd SERI 2005, 84–90). Arra viszont nincs egyértelmű adatunk, hogy a különbözetet ki és milyen módon őrizte, legvalószínűbb a város vezetője, a *rabiānum* lehetett ez a személy, ugyanis egyes esetekben neki kellett a közösség nevében fizetnie (pl. Hammurāpi Kódex 24 §).

¹⁵ A hivatali és a magán tevékenységek összemosódásáról korábban lásd GODDEERIS 2002, 176–178.

¹⁶ Például KOLIŃSKI 2010.

palotaüzleteknek (*Palastgeschäft*)¹⁷ az elemzésekor a kutatás a nagy háztartások (palota/templom) és személyek, nem pedig háztartások közötti interakciókat elemzi.)¹⁸

A tudományos továbblépés lehetősége gyakran abban rejlik, hogy képesek vagyunk-e új kérdéseket feltenni, melyek révén új megvilágításba kerülhetnek régebb óta ismert adatok is. Számomra az a legfontosabb kérdés, hogy a hatalmi centrumként működő nagy *oikos*-gazdaságok és a tőlük függő háztartások között éles volt-e a cezúra, vagy itt is találhatunk átmeneti formákat, illetve hogyan működtek a magánháztartások és közöttük milyen típusú interakciók léteztek?

Az egyes óbabilóni háztartások elemzése arra enged következtetni, hogy a valódi helyzet valóban sokkal összetettebb volt a korábban feltételezetténél, és számos különböző formával találkozhatunk. Marc Van De Mieroop figyelmeztetett arra, hogy a különböző típusú gazdasági interakciók (a központi elosztás, önellátás, piaci csere stb.) nem feltétlenül zárják ki egymást, hanem jól megélhettek egymás mellett. Ő szkepticizmusra bízta a nagy gazdasági elméletekkel szemben, mivel kialakítóik fő érdeklődése nem az ókori Mezopotámia volt.¹⁹

Amellett, hogy a szkepticizmus, mint kutatói attitűd ezen a területen különösen fontos, ki kell emelni, hogy az elméletek gyakran olyan jelenségekre mutatnak rá, melyek egyébként nem kapnának figyelmet, így rendkívül hasznosak. Annál is inkább, mivel az ilyen átfogóbb, széles körű összehasonlításra alapuló elméletek alakítják ki az elemzéshez nélkülözhetetlen fogalmi rendszerünket, ami nélkül gondolkodásunk beszorulna a saját kulturális hagyományrendszerünk kínálta keretek közé, és éppen az ókor civilizációk sajátosságai maradna rejtve.

Hálózat alapú modell

Nemcsak az egyes gazdasági egységeket, azok arányát és működését rendkívül fontos vizsgálni, hanem interakcióikat is, sőt számos kérdésre éppen itt találhatunk választ. Ehhez ad elméleti kiindulópontot a társadalmi hálózatok elemzésének módszere. A módszer elméleti alapja, hogy a társadalom szerkezete Radcliff-Brown már 1940-ben leírt szavaival: „*a ténylegesen létező társadalmi viszonyok komplex hálózata.*”²⁰ A társadalmak hálózati megközelítésének fontos kiindulópontja, hogy az egyes közösségeknek nincsen egyértelmű és természetes határa, a tényleges kapcsolatok pedig átlépik a formális határokat.²¹ Ezek a hálózatok alapvetően két részből állnak, az alanyokból vagy elemekből (lehet egyén, szervezet, politikai egység stb.) és az elemek közötti kapcsolatokból.²² A társadalmi interakciós hálózatok egyik legfontosabb típusát a gazdasági egységek és kapcsolataik rajzolja meg, így ennek feltárása alapvető kutatási feladat.

¹⁷ A palotaüzleteket lásd később!

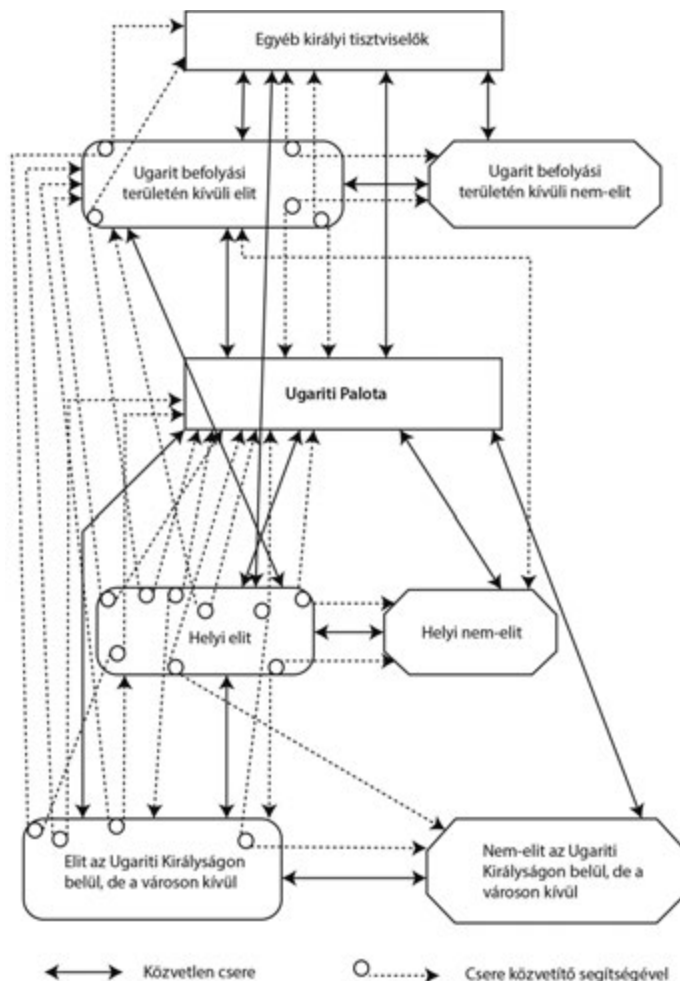
¹⁸ Ez természetesen nem véletlen, hanem a forrásanyag sajátosságából következik. A szövegek egyik oldalon a palotát, vagy egy-egy isten templomát nevezik meg szerződő félként, a másik oldalon pedig személyeket. Az ő mögöttük álló háztartás nagyságának és jelentőségének felmérése csak archívumaik szerencsés megtalálása és elemzése révén lehetséges. (Lásd még később!)

¹⁹ VAN DE MIEROOP 2004, 61–62.

²⁰ Idézi SZÁNTÓ – TÓTH 1993, 30. A társadalmi hálózatok elemzési módszerének hatalmas irodalmából lásd még WASSERMANN – FAUST 1994; BARABÁSI 2011 [2002]; illetve nemcsak a témakör, hanem a matematikai tudományok teljes körének legtöbbet idézett átfogó áttekintését: NEWMAN 2003.

²¹ SZÁNTÓ – TÓTH 1993, 31–32.

²² SZÁNTÓ – TÓTH 1993, 36.

1. ábra. Az ugariti csererendszerek hálózata (McGEOUGH 2007, 353, fig. 9.1. nyomán)

E modell előnye, hogy nem kíván meg kizárólagosságot, nem statikus, megfelel az ókori keleti társadalmakra jellemző igen komplex gazdasági életnek, és különösen fontos, hogy megengedi a gazdaság jól érthető és jól tanulmányozható egységekre való felbontását.²³ Ez azt jelenti, hogy a mezopotámiai jogi és gazdasági okmányokban tükröződő mindenfajta tevékenység integrációját lehetőségessé válik. A hálózat alapú modell (*network based modell* = NBM) egy igen fontos alkalmazását mutatta be Kevin M. McGeough a késő bronzkori Ugarit csererendszeréről (1. ábra). Ebben integrálta az ugariti palota, más királyi központok, a városon belüli és kívüli elit és a „nem-elit” (*non-elit*) népesség, az Ugariton kívüli elit és nem-elit kapcsolatrendszerét.²⁴

McGeough megközelítéséből kiindulva, de azon túlélve, a kapcsolati hálózatokat két szinten érdemes elemezni, az intézmények, azaz a különböző méretű háztartások, ill. az egyének szintjén. Az egyének interakciói kötik össze a háztartásokat, ugyanakkor az egyes háztartásokon belül számos egyén tevékenkedett (különösen a nagyobb méretűekben), ők pedig esetenként

²³ McGEOUGH 2007, 3–4.

²⁴ McGEOUGH 2007.

több háztartás keretei között is működhettek. Piotr Steinkeller például kiemeli, hogy a III. Ur-i dinasztia korában a palotához kötődő személyek között voltak olyan kézművesek, akik otthoni műhelyekben dolgoztak, például a fazekasok, mások, különösen az értékes alapanyagokkal dolgozók, mint az ötvösök, a palotán belül. Földellátmány fejében évente bizonyos mennyiségű munkát a palota számára végeztek, de dolgozhattak más háztartások számára is.²⁵

A modell elméletileg lehetőséget ad a különböző méretű háztartások rendkívül összetett kapcsolatrendszerének matematikai elemzésére is, de attól még távol vagyunk, hogy meg tudjuk rajzolni a hálózat teljes geometriáját.²⁶ Egy ilyen vállalkozáshoz igen kiterjedt adatbázisra lenne szükség. Az óbabilóni háztartásokkal kapcsolatban ma még csak egy tudományos program körvonalait lehet felvázolni, azokat a legfontosabb elemeket, melyekre a kutatásnak a jövőben fókuszálnia kell.

Az óbabilóni háztartások és szerepük

Ha távolabbról nézzük, úgy tűnik, hogy a Kr. e. 1900 táján valamilyen alapvető változás történt a mezopotámiai gazdaságban és társadalomban, és sokáig ez is volt az uralkodó elképzelés. Ennek jól ismert oka a források eltérő jellegéből következik. A Kr. e. 21. század nagyhatalmának, az ún. III. Ur-i dinasztiának korából szinte kizárólag nagy intézményi háztartások adminisztratív okmányait ismerjük. Nagyjából ez a helyzet a Kr. e. 2000 körül uralomra került Isini dinasztia esetében is, majd Kr. e. 1900 tájától egész Mezopotámiában nagy számban kerülnek elő a magánháztartások okmányai, de jóformán alig rendelkezünk a nagy intézményekből, a palotából és templomból származóakkal. Egyértelmű viszont, hogy mind a palota, mind a templomok ügyeit intéző tisztviselők az adminisztrációjukat saját házukban folytatták, magánokmányaik és hivatali dokumentumaik nem váltak szét.²⁷

Ennek az időszaknak a forrásai teszik teljesen egyértelművé, hogy a mezopotámiai gazdasági élet számos különböző háztartástípus interakciójából épül fel. A helyzet bonyolultabb, mint az egyszerű elit–nem-elit dichotómia, sokkal többfajta nem intézményi háztartás létezik.

Ebben a helyzetben is nagyon fontos a források elemzését és az értelmezésüket szétválasztani, és a leíráshoz – amennyire lehet – semleges kategóriákat választani. Az első lépés a méret szerinti kategorizálás lehet. Sajnos kevés olyan okmányunk van, amelyből egyértelműen következtethetünk egy háztartás méretére. Az örökségi okmányok nem adnak egyértelmű képet, csak minimumot, és éppen a legnagyobb méretek esetében ritkák az ilyen dokumentumok.

²⁵ STEINKELLER 1996. Lásd hozzá SCHLOEN 2001, 263–264.

²⁶ Igen előremutató hasonló vállalkozás régészeti anyagon Váci Gáboré. Ő közép-európai bronzkori kincsletek alapján rajzolt fel hálózatokat, és vizsgálta meg ezek időbeli változásait (VÁCI 2014). Ugyanakkor az olyan írásos forrásokon alapuló modellalkotások, amikor az anyagnak sem jellege sem mennyisége nem teszi lehetővé a megbízható statisztikai elemzést, egyelőre csak kutatói intuícióna támaszkodhatnak, és leginkább illusztratív jellegűek lehetnek. Az óbabilóni elemzések esetében a legnagyobb problémát az jelenti, hogy a magánarchívumokból származó adminisztratív szövegek nagy része rablóátadások során került felszínre, és az egykori összetartozás legtöbbször igen nehezen bizonyítható. Nem tudjuk továbbá, hogy az anyag mennyire reprezentatív, hány különböző magánháztartásból származik. A problémát lásd még később!

²⁷ Részletesebben lásd KALLA 2005.

A jogi dokumentumok információit jól kiegészítheti a régészeti emlékanyag. Az anyagi és szimbolikus oldalból²⁸ következően az épített környezet talán az egyik legjobb jelzője a különböző háztartásméreteknél. Peter Miglus remek összefoglalásában, melyet a Kr. e. 2. és 1. évezred lakóházairól írt²⁹ a lakóházak négy jól elkülöníthető méretkategóriáját mutatta ki, a hasznos alapterületeik középtértékei a következők: 35 m², 76 m², 142 m², 293 m². Ezek az adatok jól összevethetők az örökségi okmányokból kiszámolható viszonyokkal, és a különbségek jól tükröződnek a belső berendezésekben és a háztartások felszerelésén is.³⁰

E tanulmányban csak a legnagyobb méretkategóriába tartozó nagy magánháztartásokról, illetve az azokhoz kötődő kisebb, függő háztartásokról szeretnék részletesebben foglalkozni. A nagy magánháztartások már a III. Ur-i dinasztia idején is fontos szerepet játszhattak,³¹ a különbség inkább az arányokban fogható meg. Mindenesetre jelentőségük az óbabilóni korban már bizonyosan kiemelkedő. Mint korábban is kiderült, e nagy magánháztartások, melyek központjai sokszor kisebb palota méretűek, fontos összekötő kapcsot jelentettek a palota és a kisebb magánháztartások között. Vezetőik általában tisztviselők, de akik nem (vagy nem tudjuk róluk), azok is szoros gazdasági kapcsolatban álltak a palotával. A palota kiadta az adókat beszedésre üzletembereknek (kereskedőknek), a naturáliákban (ami lehet gyapjú, állati bőr, datolya, zöltség, hal, de akár madár is) beszedett adókat pedig ők fordították át a könnyebben raktározható gabonára és ezüstre, amit csak akkor kellett kifizetniük, ha a királyságnak erre szüksége volt. Ők gondoskodtak az áru szétterítésén, erre saját hálózatot építettek ki, melybe kisebb háztartások tömegét integrálták. E hálózatok középpontjában saját nagyméretű háztartásuk állhatott, egy ilyen lehet a larsai B 27-es ház, a maga 534 m²-es teljes és 312 m²-es hasznos alapterületével.³² Az adóbeszedés átengedésének és az áruk szétterítésének jelenségét nevezte el az 1950-es években Fritz Rudolf Kraus palotaüzletnek (*Palastgeschäft*).³³ Ezek a kereskedők részt vettek a helyi igazgatásban is, közös szervezetük a *kārum* („kikötő”) gazdasági funkciók mellett igazgatási és igazságszolgáltatási feladatokat is ellátott, élén a kereskedők felügyelőjével (ugula dam-gār, *wākil tamkari*). Közülük talán a larsai Šēp-Sîn a legismertebb,³⁴ de jó néhány más ilyen funkciót betöltő tisztviselőt ismerünk.

A legtöbb nagyméretű háztartást a különböző palotához vagy templomokhoz tartozó tisztviselők tartották fenn. Az ő működésükre jellemző talán leginkább a Max Weber-féle *oikos*-gazdaság vagy a David Schloen szerinti patrimonális háztartási modell (lásd fenn). Hasonló nagy magánháztartások mindenütt előfordulnak Mezopotámián kívül is, egy jól leírt jellegzetes példa Jabninu palota méretű háztartása Ugaritban (*Palais sud*). Jabninu nemcsak gazdag kereskedő volt, hanem résztvett a királyi adminisztrációban és diplomáciai funkciókat is ellátott.³⁵

²⁸ Richard R. Wilk és William L. Rathje klasszikus régészeti-antropológiai cikkükben (WILK – RATHJE 1982) a háztartás három aspektusát különböztették meg: társadalmi (*social*), anyagi (*material*) és viselkedésbeli (*behavioral*). Ez kiegészíthető a szimbolikussal (lásd KALLA 2011), amely olyan jól látszik a Max Weber féle *oikos* esetében, de minden háztartástípusra jellemző. Ez teszi lehetővé, hogy az anyagi aspektussal összekötve az épített környezetből a háztartásra nézve következtetéseket vonhassunk le.

²⁹ MIGLUS 1999, 77.

³⁰ Erről részletesen lásd KALLA 2009. Különösen érdekes a nagy háztartások magas presztízszt jelentő, alapvetően a vendéglátáshoz és lakomákhoz köthető tárgye gyűjtései, mint a fémedények.

³¹ Lásd pl. WIDELL 2004; WILCKE 2007; HEIMPEL 2009.

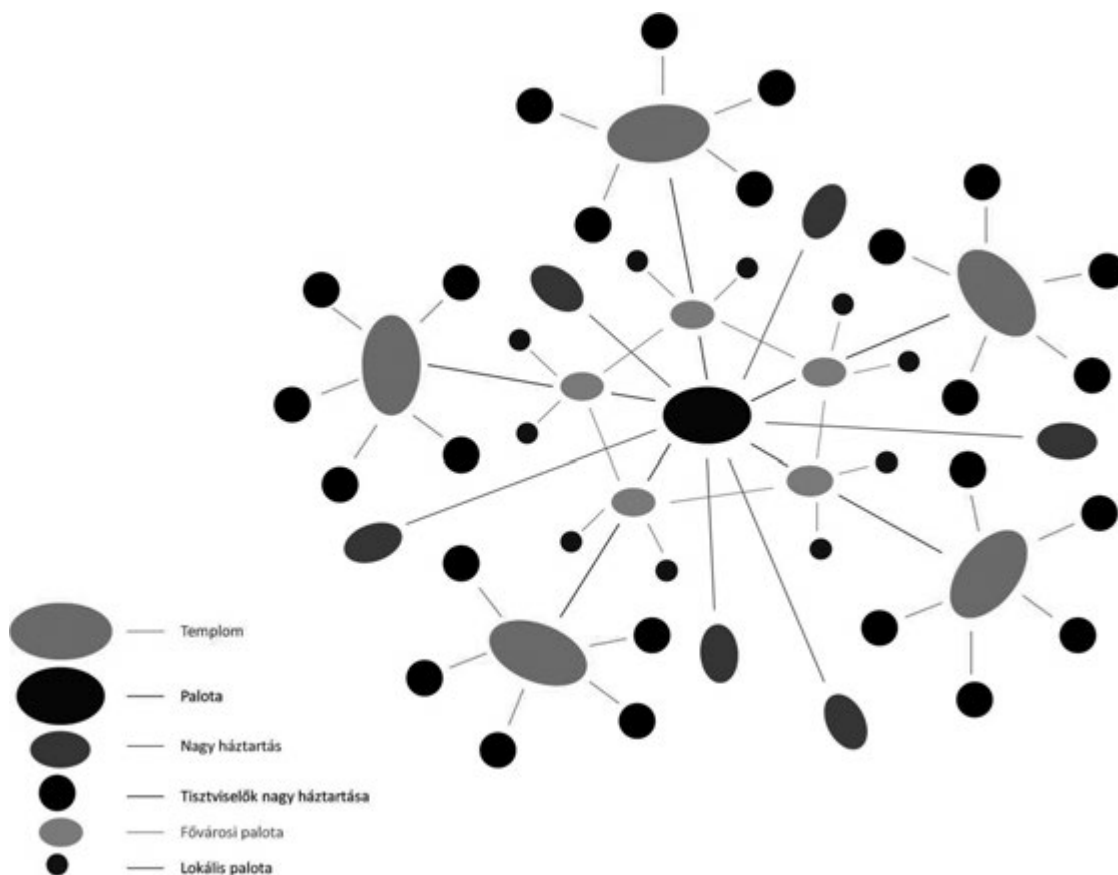
³² Lásd CHARPIN 2003; FEUERHERM 2007.

³³ A palotaüzletről lásd pl. STOL 1983; RINGER 2000; FÖLDI 2012.

³⁴ FÖLDI 2012.

³⁵ COURTOIS 1990; MCGEOUGH 2007, passim, különösen 75–77, 254–255.

Az ilyen nagy magánháztartások a paloták és templomok³⁶ körül sűrű hálót szőve segítették azok működését (2. ábra).

2. ábra. Az óbabilóni palota, templomok és magánháztartások interakciós hálózata

A nagy magángazdaságok belső szerkezete

A nagyméretű magánháztartások politikai szerepével máshol már foglalkoztam,³⁷ ezért itt csak néhány jellemzőre szorítkozom. A vezetőik politikai hatalmának és befolyásának legfontosabb manifesztumai az erődített majorsági központok (*dunnum*) lehettek, gyakran tornyokkal megerősítve (*an-za-gàr*; *dintum*), melyek köré egész falvak szerveződtek, és ez az elnevezésükben is nyomot hagyott. Talán a legismertebb Balġunamĥe-tornya nevű (Dimat-Balġunamĥe) nevű falu,

³⁶ Mindkét intézménytípus többfajta különálló egységből állt. A főváros királyi palotái mellett a nagyvárosokban lokális székhelyek is voltak, melyek valószínűleg különálló egységként működhettek. Egy-egy városon belül a legfontosabb gazdasági szerepet a főistenek templomai játszották, de mellettük más templomok is fontosak lehettek. Viszont valamennyi templom a palota befolyása alatt állt, és nemcsak a város lakóinak igényeit elégítették ki (például a templomi jövedelmek révén), hanem a királyi hatalom bázisát is jelentették.

³⁷ KALLA 2014.

melyet a háztartás tagjai úgy neveztek meg, amikor főnököknek levelet írtak, hogy a te tornyod (*dimat kattim*). Az óbabilóni korban e háztartások másik jellemzője, hogy szántóföldjeiket és kertjeiket sok különböző település környezetében szétszórva birtokolták, mindegyik településen rendelkeztek egy infrastruktúrális háttérrel, erősített központtal, toronnyal, raktárakkal, lakóházakkal, telkekkel. E birtokok révén jogot formáltak arra, hogy részt vegyenek a helyi politikai életben, helyet kapjanak a település igazgatásában, a „város vénei” (*šībūt ālim*) között, akik a legtöbb helyi ügyben döntöttek.³⁸

Nehéz eldönteni, hogy a földbirtoknak ez a decentralizációja a királyi és a templomi tisztviselők helyi befolyásának erősítését szolgálta-e, vagy éppen a hatalomkoncentrációt volt hivatva megakadályozni.

A kutatás előtt álló egyik legfontosabb feladat ezeknek az általam komplex háztartásoknak³⁹ nevezett gazdasági egységeknek a belső szervezetét és interakciós hálózatát rekonstruálni. A legfontosabb kérdések közé tartozik, hogy milyen nagyok voltak az egyes háztartási részegységek, mennyi szántó, kert, építmény és személyzet tartozott hozzá, ki vezette ezeket, milyen viszonyban álltak a központi háztartási egységgel, volt-e köztük munkamegosztás pl. kézműves specializáció, és végül mennyi kisebb háztartás függött tőlük. Mindezekre eltérő forráscsoportok révén kaphatunk választ, ha egyáltalán lehetséges ez. Az ingatlanokról a legfontosabb információkat a tulajdoni okmányokból kaphatjuk (örökségelosztás, csere és vásárlás, ajándék), a házak belső szerkezetéről régészeti forrásaink lehetnek, a működésről pedig a levelek és az adminisztratív okmányok⁴⁰ adhatnak felvilágosítást. Ideális lenne, ha ezt mind egy kontextusból ismernénk, de sajnos szinte csak egyetlen olyan háztartás van, amelyik legalább részben teljesíti ezt az elvárást, ez Ur-Utu-é, Annunītum istennő (Sippar-Amnānum városának főistennője) fő siratópapijé (*galamaḫu*).

Sajnos ebből az 1974-ben megtalált archívum⁴¹ közel 2000 táblájából eddig legfeljebb kétszáz került publikálásra,⁴² ráadásul ez nem az igazán nagy háztartások közé tartozik. A kiadott okmányokból kiderül viszont, hogy a templomi igazgatás tekintélyes része Ur-Utu háztartásán keresztül folyt, amely személyek százaival állt kapcsolatban, akiknek többek között fejadagokat osztottak. Különösen érdekes az a táblázatos okmány, melyben istenek és a templomi hierarchia csúcsán álló hivatalnokok (*sangū*, *galamaḫu*) és családtagjaik mellett különböző személyek feleségeinek hosszú sora kap gabonafejadagot valószínűleg valamilyen kultikus esemény kapcsán (MHET 1, 63; Ammiditana 2/11/30). Ez arra figyelmeztet, hogy a hálózatot nemcsak az egyes háztartások egésze alkotta, hanem az egyes szereplők önállóan is megjelenhettek.

Más esetekben sajnos nincsenek világos kontextusok, a táblák rablóátasításokból származnak, így éppen a belső szereplők sokfélesége miatt nehéz a privát adminisztratív okmányokat háztartásokhoz kötni. Gyakran gyűjteménytörténetek segíthetnek ebben, melyek utalhatnak egy-egy leletegyüttes korábbi összetartozására.

A hálózat alapú modell megalkotáshoz elengedhetetlen segítséget nyújtanak a levelek, melyek világossá teszik, hogy ezeket a komplex háztartásokat egy központból irányította a háztartás feje, az úr, akit a levelekben gyakran egyszerűen csak *awilum*-nak, úrnak szólítanak.⁴³ A levelek leggyakoribb témája a különböző helyszínek mezőgazdasági tevékenységének irányítása, az erőforrások átcsoportosítása, a begyűjtés és szállítás stb. Mindehhez olyan infrastruktúrára volt

³⁸ A városok helyi szervezeteiről, köztük a város véneiről legújabban lásd SERI 2005.

³⁹ Wolfgang Heimpel a III. Ur-i dinasztia hasonló komplex háztartásait *multiple household*-nak nevezi (HEIMPEL 2009, 2–4).

⁴⁰ Talán az adminisztratív okmányok jelzik legvilágosabban a nagy intézményi háztartások és a komplex magánháztartások belső működésének hasonlóságát. Különösen érdekesek ebből a szempontból a táblázatos szövegek. Róluk lásd FÖLDI s.a.

⁴¹ Az archívum nagy irodalmából összefoglalóan lásd VAN LERBERGHE 2003.

⁴² Egyik legnagyobb egyben kiadott csoportot az MHET 1-es kötet jelenti.

⁴³ Ez nagyjából megfelel Eva von Dassow újabban kifejtett elképzelésének (VON DASSOW 2014), mely szerint az *awilum* alapvetően hatalommal rendelkező személy (man in authority), azzal a megjegyzéssel, hogy a nagy háztartások vezetői voltak ezek a személyek, és az ő férfi családtagjaikat, akik még nem rendelkeztek önálló háztartással és hivatallal, lehettek az „awilum fiai” (*mārē awilim*).

szükség, amelyik lehetővé tette a legtöbb mezőgazdasági tevékenység elvégzését a szántástól az öntözésen át a betakarításig, sőt raktározástól a városi központokba való szállításig. Ehhez szükség volt ekékre, ökrökre és hajcsárokra („szántó-team” *inītum*), aratáskor saját munkaerőre és nagy mennyiségű bér munkásra, kocsikra, raktárakra, hajókra. A kisebb vagy más tevékenységet folytató háztartások bérletbe adták földjeiket, és nagyjából általában 1/3 arányban részesültek a termésből.⁴⁴

A legnagyobb birtokok több száz hektárosok lehettek, melyek termése hatalmas erőforrást jelentett. A nagy háztartások által termelt gabonamennyiség nagyságára és gazdasági jelentőségére jellemző, hogy a larsai Balgunamhe, a larsai Enki-templom egyik tisztviselőjének⁴⁵ egyetlen okmányában közel 1 millió 600 ezer liter gabonát említenek mint egy évi (YOS 5, 176; Rīm-Sîn 7) termést, amit a városba szállítottak. Ebből szállításra a termés 2–6 %-a jött le. A fenti mennyiséghez legalább 1600 m³-es raktári kapacitásra volt szükség, ami nagyméretű raktárak fenntartását tette szükségessé.⁴⁶ Ilyen nagyméretű raktárakkal (*ašlukkatum*) rendelkezett legalább négy különböző településen a sippari Abdi-Erah, összesen több mint 2300 m² alapterületen, amit köbméterre nehéz átszámolni, de valószínű meghaladta a fenti mennyiséget.⁴⁷ Ha fejenként 720 liter gabona igényével számolunk évente,⁴⁸ akkor az 1 millió 600 ezer liter több mint 2200 ember ellátását biztosíthatta. Balgunamhe emellett hatalmas állatállománnyal is rendelkezett.⁴⁹

Más kereskedelmi ügyletekkel foglalkozó nagy háztartások a Babilóni Királyságon belül ügyleteik egy részét a fővárosban folytatták, hogy közel legyenek az udvarhoz. Ezt a bizalmi feladatot családtagok, testvérek és fiak látták el, de valamennyien önálló háztartással rendelkeztek. Egy jó példa erre a lagabai Imgur-Ē-dim-ana két fia. Míg a család központja Lagabában volt, és két testvér, Šu-Amurru és Bēlšunu általában itt is működött, a harmadik fivér, Marduk-nāšir leggyakrabban Babilónban tartózkodott, és bár külön háztartást tartottak fenn, az adminisztráció közös lehetett.⁵⁰ Ez a példa azt jelzi, hogy a rokon háztartások külön hálózatot alkothattak, miközben megmaradt önállóságuk.⁵¹ Főleg a kereskedelmi utazások esetében a gyakran egyébként külön működő háztartások fejei közös vállalkozási szerződést köthettek (*tappūtum*), melyben közös rizikót vállaltak és a hasznot a tőke fejében osztották el. Itt jól látható, hogy a Max Weber által körülírt „vagyonhasznosítás” („*Vermögensnutzung*”) és a haszonra törekvő „tőkeértékesítés” („*Kapitalverwertung*”) egyaránt előfordult, de ezek más interakciós környezetben jelentek meg. Az egyik az adott háztartáson és a hozzá tartozó hálózaton belül, a másik pedig egy hasonló vállalkozó háztartással történő üzlet során. Véleményem szerint a klasszikus piac ebben az interakciós hálózatban működött, és az ezüst is leginkább ebben a szférában töltötte be pénz szerepét.

Valószínű, hogy az ipari tevékenység nagy része is háztartási keretek közt folyt. Ez az egyik legkevésbé kutatott terület. Ami egyértelmű, hogy a nagy háztartásokhoz mesteremberek sora

⁴⁴ Az óbabilóni földbérletekről lásd MAUER 1981. Hammurápi korában egy átlagos földbérleti jövedelem (*Pachtzins*) évente 300 gur (90 ezer liter) volt 1 iku (0,36 ha) megművelt földre.

⁴⁵ Arról az elképzelésről, hogy Balgunamhe a larsai Enki-templom tisztviselője lásd DYCKHOFF 1999 korábbi irodalommal. Ezzel szemben kétséget fejezte ki Michèle Maggio (MAGGIO 2014, 314), aki felhívta arra a figyelmet, hogy sem az okmányokon, sem a pecsétek feliratain nincs erre egyértelmű utalás. Bár véleményem szerint nincs ebben igaza, a mostani cikk szempontjából azonban ez nem egy központi probléma. A teljes archívum feldolgozása még várat magára, hatalmas mennyiségű közöletlen anyagot őriznek különböző múzeumok (Yale, Princeton, Philadelphia Free Library, Schøyen).

⁴⁶ BRECKWOLDT 1995–1996, 64. A mezopotámiai raktározáshoz lásd még BRECKWOLDT 2009–2011.

⁴⁷ KALLA 2014.

⁴⁸ vö. STOL 1998, 64.

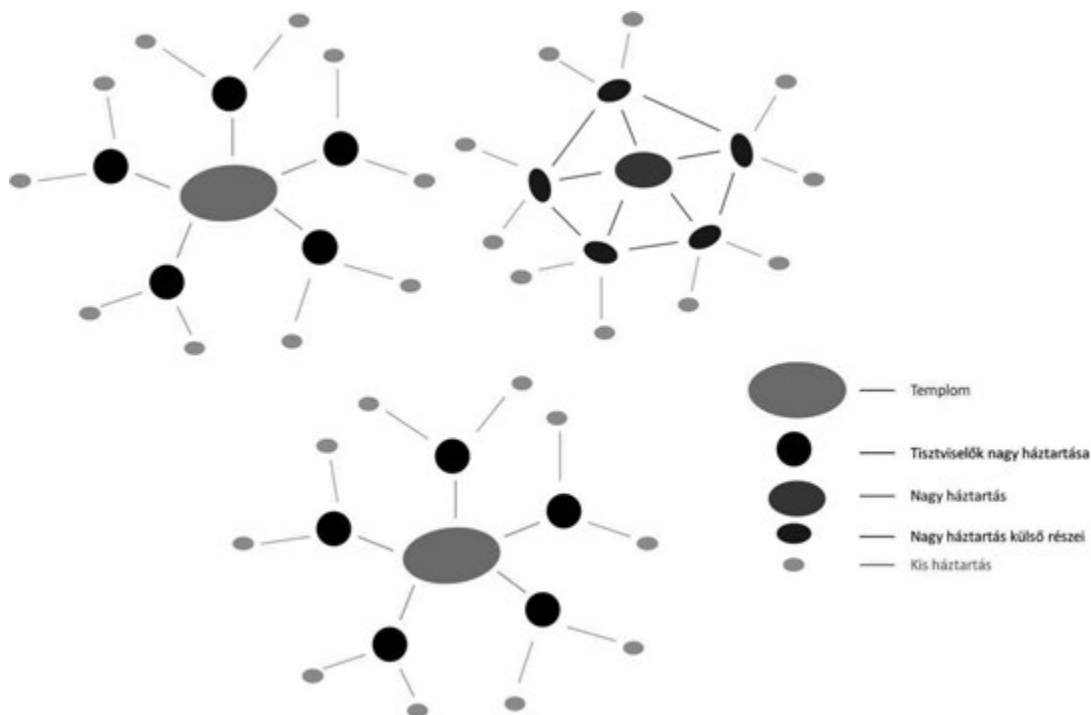
⁴⁹ DYCKHOFF 1999.

⁵⁰ A családról lásd TAMMUZ 1993.

⁵¹ Hasonló lehetett Šilli-Šamaš és Gimillum (róla lásd MAGGIO 2014) háztartásának viszonya Balgunamhe központi háztartásához.

kötődhetett – Balgūnamḫe háztartásában a leginkább egyértelmű ez⁵² – de nem tudjuk, hogy önálló háztartásokban folytatták ezt a tevékenységet, vagy a nagy háztartás részeként. A III. Ur-i dinasztia példája inkább az előbbi valószínűsíti.

A fenti lagabai család bepillantást enged a háztartáshoz tartozó nagyszámú személyről. A Šu-Amurru és Bēlšunu két év alatt 44 személyt látott el, míg Marduk-nāšir 52 személyt.⁵³ A nagyobb háztartásokban akár 35 rabszolga is lehetett (TCL 11, 224; Rīm-Sîn 52; Larsa), de nem ritka a 10–20 közötti szám. A rabszolgák és félszabad szolgálók képezték a szűkebb családon (*nišūtum*) kívüli háznépet (*aštapīrum*).⁵⁴ Az ilyen méretű személyzetet nem annyira a mezőgazdasági munka, inkább a kiterjedt vendéglátási kapacitás fenntartásának igénye tette szükségessé. A hálózatok fenntartásának, a függő háztartások lojalitásának és munkaerejének megszerzéséhez két eszközt használtak fel. Az egyik a kölcsön, melyet nem tudtak visszafizetni ezért fennmaradtak a kötelezettségek,⁵⁵ a másik pedig a lakoma. Csak a nagyobb háztartások rendelkeztek saját sörfőző mesterrel és infrastruktúrával, így maguk főztek sört a gabonából. A kisebb háztartások vagy a „kocsmában” cserélhették be gabonájukat, vagy fejadagként illetve vendégségben részesülhettek belőle. Húst a legtöbbször csak a nagy háztartások által szervezett lakomákon fogyaszthattak. A kiasott nagyméretű lakóházak is egyértelművé teszik a vendégség és vendéglátás kiemelt szerepét.⁵⁶

3. ábra. A nagy és a kis háztartások interakciós kapcsolata

⁵² Lásd DYCKHOFF 1999.

⁵³ CHARPIN 1996, 226.

⁵⁴ A kifejezésekhez lásd CHARPIN 1996, 225.

⁵⁵ Lásd STEINKELLER 2002.

⁵⁶ Itt elsősorban a nagy méretű, és számos tűzhellyel és kemencével ellátott konyhára és a tágas fogadóhelyiségre kell gondolni. (Részletes régészeti leírásukhoz lásd MIGLUS 1999.) Egy adminisztratív szöveg szerint (UET 5, 636) egy Ur városbeli házasság és a vele járó vendégjárás költsége akár 72 *šiqlum* (több mint fél kg) ezüst is lehetett, ez nagyjából egy 90 m²-es ház ára volt, és 72 hónapnyi bérmunka költsége (KALLA 2012).

Összefoglalás

A háztartások hálózatai az óbabilóni korban

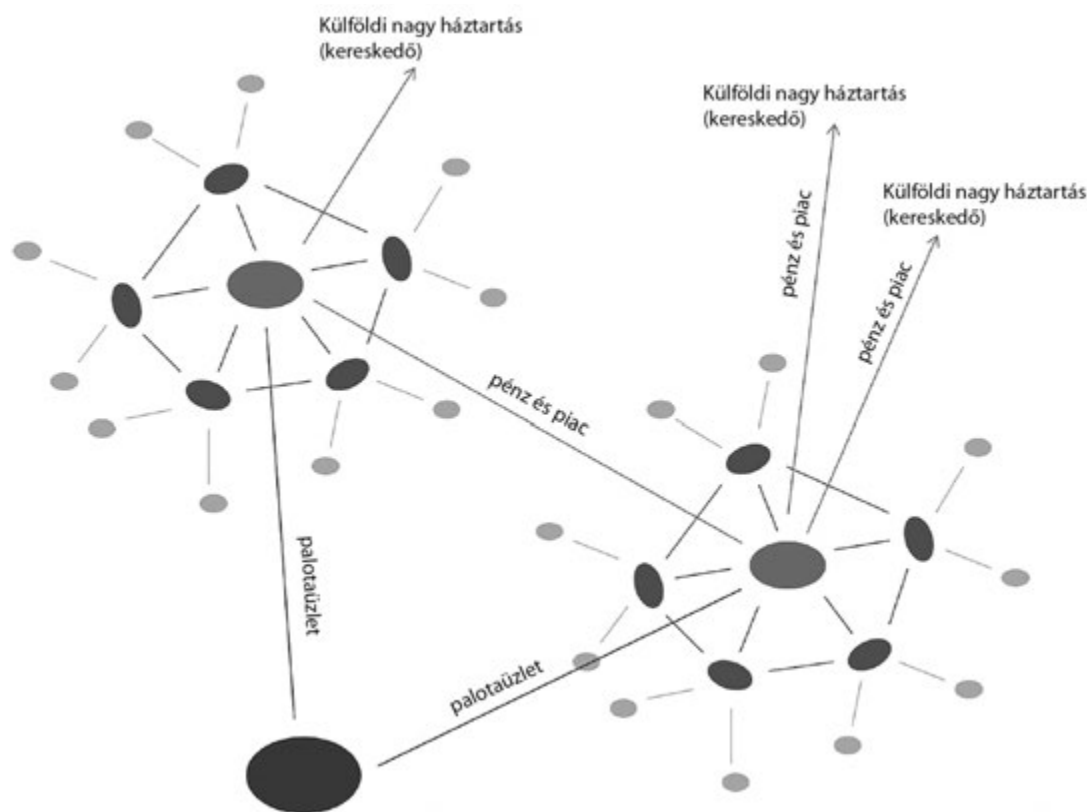
Ez a többfajta interakció a kisebb háztartásokkal kiterjedt hálózatot húzhatott a nagyobb háztartások köré, melynek révén az óbabilóni társadalom szilárd vázát képezhették (3. ábra). Ezekben a kapcsolatokban a legfontosabb szerepet a személyközi kapcsolatokon alapuló nem piaci jellegű tranzakciók játszották. A kis háztartások nagyrészt fejadagok helyettesítésére szolgáló „Fejadag földek” (a-ša šuku) művelésén alapuló önellátó egységek lehettek, de számos más módon erősítették meg ingatag biztonságukat. Ezek közé tartozott a korábbi kölcsönökkel kikényszerített idénymunka, a nagyobb háztartásoktól kapott fejadagok,⁵⁷ részvétel a palota, a templom és a nagy háztartások által szervezett lakomákon, illetve az ezeken osztogatott ajándékok megszerzése.

A nagyobb háztartások érdeke ebben a kapcsolatban a munkaerő biztosítása volt. A palota a földeket a katonai erő és a közmunka biztosítására osztotta szét, a templomok pedig így munkaerőt szereztek, de – mint láttuk – a magánháztartásoknak is szükségük volt az idénymunkára, melyet a függés megerősítésével értek el. Valószínű, hogy egyes kisebb háztartások akár több nagyobbtól is függhettek.

Különösen izgalmas a komplex háztartások egymás közötti kapcsolatrendszere (4. ábra). Ez a téma még alig kutatott, de hipotézisként feltehetjük, hogy azok a piaci jellegű viszonyok, melyeket a szakirodalom a Polányi féle szubsztantív gazdasági modell, ill. a Schloen féle patriarchális háztartási modellel szemben felmutatott, alapvetően a komplex háztartások egymás közötti kapcsolataira jellemzőek. Itt erőteljesebb szerepet játszottak a piaci viszonyok, a kereslet-kínálat törvényei miatti áringadozások és az ezüst használata, ugyanakkor a szereplőket, a nagy háztartások vezetőit egyéb rokoni és vendégbaráti viszonyok is összeköthették, így az interakciókban itt is szerepet játszhattak a közös lakomák és kölcsönös ajándékok. Az egyenlő szintű kapcsolatrendszer egyik alapvető bázisát a háztartások bizonyos mértékű specializációja jelentette. Például egyes egységek gyapjútermeléssel foglalkoztak, míg a termékeiket mások feldolgozták és a textileket újabb kereskedői csoportok exportálták, és ezüstöt és ritka nyersanyagokat hoztak be cserébe. Az állattenyésztők mások állatait átvették legeltetésre, és szigorú elszámolás alapján kellett visszaadniuk. Más háztartások földművelésre szakosodtak, és másoktól is bérbe vettek földeket, de volt, amikor csak a szántóegységeket (2 ökör, ökörhajcsár, eke) adták ki bérletbe. Voltak, akik hajókat adtak ki bérletbe személyzettel együtt, mások csak a szállítási szolgáltatásokat vették igénybe. A komplex háztartásoknak valószínűleg az egyik legfontosabb szerepe a fentiek mellett a palotától behajtásra és értékesítésre átvett javak (gyapjú, gabona, datolya, olaj, hal, zöldség) terítése volt a saját hálózatokon keresztül. A palota csak a jól raktározható és fizetőeszközként is működő gabona és ezüst átvételében volt érdekelt.

Összességében tehát a nagy és komplex háztartások nemcsak politikai értelemben voltak közvetítők a palota és a kis háztartások között, hanem gazdasági értelemben is. Működésük és interakcióik megismerése így alapvető fontosságú az óbabilóni társadalom megértése szempontjából.

⁵⁷ Sajnos ma még nincsen lehetőségünk annak felmérésére, hogy a fejadag-földek, illetve az élelmiszer fejadagok kizárták, vagy kiegészítették-e egymást. Mindesetre a magánháztartások az adminisztratív okmányainak nagy része különböző élelmiszerek (gabona, sör, olaj) kiosztásáról szóló fejadaglistákból áll.

4. ábra. A nagy háztartások interakciós kapcsolatai

Bibliográfia

- BARABÁSI Albert-László 2011 [2002]. *Behálózva. A hálózatok új tudománya*. Budapest.
- BRECKWOLDT, Tina 1995–1996. Management of Grain Storage in Old Babylonian Larsa. *Archiv für Orientforschung* 42/43, 64–88.
- BRECKWOLDT, Tina 2009–2011. Speicher (storage). A. Philologisch. *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie* 12, 635–636.
- CHARPIN, Dominique 1996. Maisons et maisons en Babylonie anciennes de Sippar à Ur. Remarques sur les grandes demeures des notables paléo-babyloniens. In: Veenhof, K. R. (ed.), *Houses and Households in Ancient Mesopotamia*. CRRAI 40. Leiden. 221–228.
- CHARPIN, Dominique 2003. La politique immobilière des marchands de Larsa à la lumière des découvertes épigraphiques de 1987 et 1989. In: Huot, Jean-Louis (ed.), *Larsa, travaux de 1987 et 1989*. BAH 165. Beirut. 311–322.
- COURTOIS, Jacques-Claude 1990. Yabninu et le palais sud d'Ougarit. *Syria* 67, 103–142.
- VON DASSOW, EVA 2014. Awīlum and Muškēnum in the Age of Hammurabi. In: L. Marti (ed.) *La famille dans le Proche-Orient ancien: réalités, symbolismes, et images. Proceedings of the 55th Rencontre assyriologique internationale at Paris, 6–9 July 2009*. Winona Lake. 291–308.

- DIAKONOFF, Igor Mikhailovich 1982. The Structure of Near Eastern Society before the Middle of the 2nd Millennium BC. *Oikumene* 3, 7–100.
- DYCKHOFF, Christian 1999. *Das Haushaltsbuch des Balamunamhe*. Bd. 1–2. München.
- EISENSTADT, Shmuel Noah 1986. The Axial Age Breakthroughs. Their Characteristics and Origins. In: Eisenstadt, Shmuel Noah (ed.), *The Origins and Diversity of Axial Age Civilizations*. Albany, NY. 1–25.
- GELB, Ignace J. 1979. Household and Family in Early Mesopotamia. In: E. Lipiński (ed.), *State and Temple Economy in the Ancient Near East*. Orientalia Lovaniensia Analecta 5. Leuven. 1–97.
- GODDEERIS, Anne 2002. *Economy and Society in Northern Babylonia in the Early Old Babylonian Period (ca. 2000–1800 BC)*. Orientalia Lovaniensia Analecta 109. Leuven – Paris – Sterling, Virginia.
- FEUERHERM, Karljürgen G. 2007. Architectural Features of Larsa's Urban Dwelling B 27. *Journal of Near Eastern Studies* 66, 193–204.
- FLEMING, Daniel E. 2002. Schloen's Patrimonial Pyramid: Explaining Bronze Age Society. (Review SCHLOEN 2001). *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 328, 73–80.
- FÖLDI Zsombor 2012. *Between State and Private in Old Babylonian Larsa. Šēp-Sîn and the so-called Palastgeschäft in Southern Babylonia under Babylonian Rule*. MA thesis: Eötvös Loránd University, Budapest.
- FÖLDI ZSOMBOR 2015. Táblázatos szövegek és helyük a mezopotámiai gazdaságtörténet tanulmányozásában. In: Csabai Zoltán et al. (szerk.), *Ökonómia és ökológia. Tanulmányok az ókori gazdaságtörténet és történeti földrajz köréből*. Ókor – Történet – Írás 3. Pécs – Budapest. 43–61.
- HEIMPEL, Wolfgang 2009. *Workers and Construction Work at Garšana*. Cornell University Studies in Assyriology and Sumerology 5. Bethesda, Maryland.
- KALLA Gábor 2005. A mezopotámiai magánarchívumok életciklusai. In: Fröhlich I. (szerk.), *Az utókor hatalma*. Budapest. 81–95.
- KALLA Gábor 2009. *Óbabilóni lakóházak és háztartások. Régészeti és írásos források*. Habilitációs dolgozat. ELTE, Budapest.
- KALLA Gábor 2011 (megjelent 2013). A háztartások régészete mint kutatási probléma / Household Archaeology as a Research Problem. *Ősrégészeti Levelek* 13 (= MQMOS 7. Őskoros Kutatók VII. Összejevetele. 2011. március 16–18. Százhalombatta, Matrica Múzeum), 9–36.
- KALLA Gábor 2012. Házasság és házasságkötés az ókori Mezopotámiában. *Ókor* 9/3, 18–24.
- KALLA Gábor 2014. Große „private“ Haushalte in der altbabylonischen Zeit in der Mittlerrolle zwischen Königtum und Untertanen. In: Csabai Zoltán (ed.), *Studies in Economic and Social History of the Ancient Near East in Memory of Péter Vargyas*. Ancient Near Eastern and Mediterranean Studies 2. Pécs – Budapest. 139–166.
- KOLIŃSKI, Rafael 2010. Between City Institutions and Markets: Mesopotamian Traders of the 2nd Millennium BC. In: Kogan, L. E. (ed.), *City Administration in the Ancient Near East*. CRRAI 53. Winona Lake. 81–95.
- MAGGIO, Michèle 2014. Les activités de Gimillum, frère de Balamunamhe. Une gestion familiale des ressources agricoles et animales à Larsa au temps de Rim-Sîn. In: L. Marti (ed.) *La famille dans le Proche-Orient ancien: réalités, symbolismes, et images. Proceedings of the 55th Rencontre assyriologique internationale at Paris, 6–9 July 2009*. Winona Lake. 309–315.
- MAUER, Gerlinde 1981. *Das Formular der altbabylonischen Bodenpachtverträge*. München.
- MCCREERY, David W. 2004. Review SCHLOEN 2001. *Journal of Near Eastern Studies* 63, 232–234.
- MCGEOUGH, Kevin M. 2007. *Exchange Relationships at Ugarit*. Ancient Near Eastern Studies Supplement Series 26. Leuven – Paris – Dudley, MA.
- MIGLUS, Peter A. 1999. *Städtische Wohnarchitektur in Babylonien und Assyrien*. Baghdader Forschungen 22. Mainz.

- MONROE, Christopher M. 2002. Review SCHLOEN 2001. *Journal of the American Oriental Society* 122, 904–907.
- NEWMAN, Mark E. J. 2003. The Structure and Function of Complex Networks. *Society for Industrial and Applied Mathematics, Review* 45/2, 167–256.
- RENGER, Johannes 2000. Das Palastgeschäft in der altbabylonischen Zeit. In: Bongenaar, A. C. V. M. (ed.), *Interdependency of Institutions and Private Entrepreneurs*. MOS Studies 2 – PIHANS 87. Istanbul. 153–183.
- ROBSON, Eleanor 2004. Accounting for Change: The Development of Tabular Book-keeping in Early Mesopotamia. In: Hudson, Michael – Wunsch, Cornelia (eds.), *Creating Economic Order: Record-keeping, Standardization, and the Development of Accounting in the Ancient Near East*. The International Scholars Conference of Ancient Near Eastern Economies 4. Bethesda, Maryland. 107–144.
- SCHLOEN, J. David 2001. *The House of Father as Fact and Symbol: Patrimonialism in Ugarit and the Ancient Near East*. Winona Lake.
- SERI, Andrea 2005. *Local Power in Old Babylonian Mesopotamia*. Studies in Egyptology and the Ancient Near East. London.
- STEINKELLER, Piotr 1996. The Organization of Crafts in Third Millennium Babylonia: The Case of Potters. *Altorientalische Forschungen* 23, 232–253.
- STEINKELLER, Piotr 2002. Money-Lending Practices in Ur III Babylonia: The Issue of Economic Motivation. In: Hudson, Michael – Van De Mieroop, Marc (eds.), *Debt and Renewal in the Ancient Near East*. Baltimore. 109–137.
- STEINKELLER, Piotr 2013. Corvée Labor in Ur III Times. In: Garfinkle, Steven J. – Molina, Manuel (eds.), *From the 21st Century B.C. to the 21st Century A.D. Proceedings of the International Conference on Sumerian Studies Held in Madrid 22–24 July 2010*. Winona Lake. 347–424.
- STOL, Marten 1983. State and Private Business in the Land of Larsa. *Journal of Cuneiform Studies* 34, 127–230.
- STOL, Marten 1998. The Care of Elderly in Mesopotamia in the Old Babylonian Period. In: Stol, M. – Vleeming, S. P. (eds.), *The Care of Elderly in the Ancient Near East*. Leiden. 60–117.
- STOL, Marten 2004. Wirtschaft und Gesellschaft in altbabylonischer Zeit. In: Charpin, Dominique – Edzard, Dietz Otto – Stol, Marten, *Mesopotamien. Die altbabylonische Zeit. Annäherungen* 4. Orbis Biblicus et Orientalis 160/4. Fribourg – Göttingen. 641–975.
- STONE, Elisabeth C. 1987: *Nippur Neighborhoods*. Studies in Ancient Oriental Civilization 44. Chicago.
- SZÁNTÓ, Zoltán – TÓTH, István György 1993. A társadalmi hálózatok elemzése. *AULA* 15/1, 30–55.
- TAMMUZ, Oded 1993. *Archives of Lagaba*. Up. PhD diss. Yale.
- VAN DE MIEROOP, Marc 2004. Economic Theories and the Ancient Near East. In: Rollinger, Robert – Ulf, Christopher (eds.), *Commerce and Monetary Systems in the Ancient World: Means of Transmission and Cultural Interaction. Proceedings of the Fifth Annual Symposium of the Assyrian and Babylonian Intellectual Heritage Project Held in Innsbruck, Austria, October 3rd–8th 2002*. State Archives of Assyria, Melammu Symposia 5. Stuttgart. 54–64.
- VAN LERBERGHE, Karel 2003. Private and Public: The Ur-Utu Archive at Sippar-Amnānum (Tell ed-Dēr). In: Brosius, M. (ed.) *Ancient Archives and Archival Traditions: Concepts of Record-Keeping in the Ancient World*. Oxford Studies in Ancient Documents. Oxford. 60–77.
- VÁCZI, Gábor 2014. A hálózatelemzés régészeti alkalmazásának lehetőségei a késő bronzkori fémművesség tükrében. *Archaeologiai Értesítő* 139, 261–291.
- WASSERMANN, Stanley – FAUST, Katherine 1994. *Social Network Analysis: Methods and Applications*. Cambridge.

- WEBER, Max 1979 [1922]. *Gazdaságtörténet. Válogatott tanulmányok.* (Ford.: Erdélyi Ágnes) Budapest.
- WEBER, Max 1992 [1922]. *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai.* 2/1 kötet. (Ford.: Erdélyi Ágnes) Budapest.
- WIDELL, Magnus 2004. Reflections on Some Households and Their Receiving Officials in the City of Ur in the Ur III Period. *Journal of Near Eastern Studies* 63, 283–290.
- WILCKE, Claus 2007. Markt und Arbeit im Alten Orient am Ende des 3. Jahrtausends v. Chr. In: Reinhard, W. – Stagl, J. (Hrsg.), *Menschen und Märkte. Studien zur historischen Wirtschaftsanthropologie.* Historische Anthropologie 9. Wien. 71–132.
- WILK, Richard R. – RATHJE, William L. 1982. Household Archaeology. *American Behavioral Scientist* 25/6, 617–639.

Rövidítés

- MHET 1: Van Lerberghe, Karel – Voet, Gabriella 1991. *Sippar-Amnānum. The Ur-Utu-Archive.* vol. 1. Mesopotamian History and Environment, Texts 1. Ghent.

ANTIQUA & ORIENTALIA

ISBN 978-963-284-633-0

9 789632 846330